

HANA ŠINDLEROVÁ

NESPISOVNÉ JEVY V SOUKROMÉ KORESPONDENCI

1. Úvod

Jazyk soukromé korespondence je přes svou psanou podobu relativně blízký jazyku běžně mluveného projevu, s nímž jej spojuje spontánnost, neoficiálnost, neformálnost a nepřipravenost vyjádření. Přes určité zábrany, které pisatelé pocítují ve vztahu k psané formě komunikátu, do soukromé korespondence pronikají nespisovné jevy včetně prvků obecné češtiny a interdialektů. Výsledkem působení mnoha objektivních i subjektivních faktorů je jazykový projev, který (jak zjistíme při bližší analýze) přes celkové přiblížení jazyka soukromé korespondence stylu mluvených komunikátů dosud ve většině případů vychází ze spisovného jazyka.

Cílem této práce je zjistit, v jaké míře do jazyka soukromé korespondence pronikají některé nespisovné jevy, a porovnat výsledky analýzy dopisů z oblastí, kde jsou sledované jevy nářečně náležitě, s výsledky z oblastí, kde nářečně podložené nejsou. K objasnění těchto otázek jsme zvolili dvě metody, z nichž každá má svůj specifický přínos – analýzu celkových podílů a analýzu rozložení nespisovných jevů. Porovnáním výsledků obou přístupů lze dospět k přesnějšímu poznání současného jazykového úzu.

2. Metody

Analýza celkových podílů. V první fázi výzkumu je nutno získat základní údaje o zastoupení sledovaného jevu v souboru. Poznatky tohoto charakteru lze zjistit výpočtem podílu součtu realizovaných výskytů jevu a součtu pozic, v nichž se jev mohl vyskytnout. Analýza celkových podílů v zásadě odpovídá na otázku, v jaké míře se jev vyskytuje ve sledovaném vzorku jako celku. Pomocí tohoto postupu však lze zjistit nejen zastoupení jevu v celém souboru, ale především porovnat jeho zastoupení v relevantních podsouborech – v dopisech z různých nářečních oblastí (viz Hladká 2001, Hladká – Šindlerová 2002), v kore-

spondenci mužů a žen, v dopisech různých věkových skupin apod. Výsledky získané touto cestou jsou prezentovány ve 4. části.

Analýza rozložení sledovaného jevu. Na základě předchozí metody získáme přehled o zastoupení jednotlivých jevů ve sledovaném souboru jako celku. Při hledání odpovědi na otázku, zda a jaké rozdíly existují v zastoupení těchto jevů v jednotlivých dopisech, tj. jak jsou jevy ve zkoumaném vzorku rozloženy, však analýza celkových podílů poskytuje jen velmi málo poznatků. Pokud by se např. jev A vyskytl v 10 % všech případů, nelze usuzovat, zda se v každém dopise objevil v 10 % případů, nebo zda se u 10 % pisatelů vyskytl ve všech případech a u 90 % pisatelů ani v jednom. Pro zodpovězení této otázky jsme zvolili analýzu rozložení jevu podle výskytu v jednotlivých dopisech. Tato metoda zohledňuje diferencovaný přístup pisatelů k jazykové normě soukromé korespondence a poskytuje detailnější poznatky o pronikání sledovaných jevů do jazyka soukromých dopisů. Poznatky získané analýzou rozložení jsou uvedeny v 5. části.

3. Materiálová východiska

Výsledky této práce vycházejí z analýzy soukromých dopisů zařazených do Korpusu soukromé korespondence, který vzniká v Ústavu českého jazyka na FFMU v Brně jako budoucí součást Českého národního korpusu. Do analýzy byly zahrnuty pouze dopisy pisatelů mladších třiceti let, neboť nejlépe ukazují pravděpodobný vývoj jazykového úzu a nadto jsou ve srovnání s dopisy starších pisatelů otevřenější mluvenému jazyku. Analyzovaný soubor 323 dopisů pochází z nářečních oblastí Čech, Moravy i Slezska, nejlépe je pokryta oblast střední Moravy, odkud pochází 37 % všech dopisů. Jednotlivé nářeční oblasti jsou ve vzorku zastoupeny následujícím způsobem: středočeská oblast 29 dopisů, východočeská 30 dopisů, západočeská 7 dopisů, jihočeská 13 dopisů, českomoravská 12 dopisů, středomoravská 127 dopisů, východomoravská 65 dopisů, slezská 40 dopisů.

Sledovaný vzorek vykazuje určitá specifika, která je nutno brát v potaz při zobecňování získaných výsledků. Většinu pisatelů zkoumaných dopisů tvořily ženy, což může být zčásti odrazem vyšší potřeby intimní verbální komunikace mladých žen a dívek. V důsledku způsobu sběru materiálu jsou ve vzorku významně zastoupeny dopisy studentů vysokých škol.

4. Analýza celkových podílů nespisovných jevů v soukromé korespondenci

Některé nespisovné jevy, zejména znaky obecné češtiny, mají v soukromé korespondenci z hlediska celku vysoké zastoupení. Tato skutečnost se týká především jevů, které jsou v běžně mluveném projevu (na příslušném území) pocítovány jako stylově neutrální a jejichž spisovná alternativa je vnímána jako pro běžnou mluvu nevhodná. Mezi jevy, které mají širokou možnost výskytu a zároveň jsou významně zastoupeny v korespondenci z oblastí, kde jsou nářečně ná-

ležité, patří především koncové úzení, koncová diftongizace a koncovka *-ma* v instrumentálu plurálu.

Z hlediska analýzy celkových podílů se tyto tři znaky jeví jako velmi progresivní: Na území, kde jsou nářečně náležitě, mají v korespondenci vysoké zastoupení (minimálně 25 % potenciálních pozic) a v omezené míře se vyskytují i v dopisech z oblastí, kde nářečně podložené nejsou.

Úzení *é > í* v koncovkách. Zúžené *í* namísto spisovného *é* na absolutním konci slova je jedním z nejrozšířenějších nespisovných jevů v běžně mluveném projevu (viz Kravčišinová – Bednářová 1968, Šonková 2000) i v soukromé korespondenci. V oblastech, kde je úzení nářečně náležitě, se ve sledovaném souboru dopisů realizovalo přibližně ve třetině možných pozic; v dopisech z Čech i ze střední Moravy v 31 % případů. V korespondenci z východní Moravy, kde úzení *é > í* není nářečně podloženo, se zúžené koncové *-í* vyskytovalo v 3,8 % případů (po vyloučení dopisů jihozápadního úseku, kde je úzení součástí tradičního dialektu), a to především v dopisech z oblastí přilehlých k území s nářečně náležitým úzením. Ve slezských dopisech se zúžené koncové *-í* objevilo pouze v 1,1 % možných pozic.

Úzení v nepřímých pádech se realizovalo o poznání omezeněji. V dopisech z Čech se vyskytovalo v 17 % případů, v dopisech ze střední Moravy v 22 % potenciálních pozic. Výskyt v korespondenci z východní Moravy (opět bez jihozápadního úseku) je zanedbatelný (1,6 %), ve Slezsku nebylo zaznamenáno vůbec.

Diftongizace *ý > ej* v koncovkách. Diftong *ej* na úplném konci slova má stejně jako koncové úzení v soukromé korespondenci silné zastoupení, a to nejen v dopisech z Čech, kde je nářečně náležitě, ale také v korespondenci ze střední Moravy, kde nářečně podloženo není (na jeho místě se vyskytuje monoftongické *é*). V dopisech z Čech se vyskytoval ve 26 % potenciálních pozic, v dopisech ze střední Moravy dokonce v 31 % možných případů. Soukromá korespondence tedy odráží přítomnost diftongizovaného *ej* (< *ý*) na střední Moravě, kterou zaznamenaly výzkumy běžné mluvy již v 70. letech (Krčmová 1977, 1997). Na území, kde diftongizace jako historická změna neproběhla, se diftong *ej* vyskytoval minimálně – na východní Moravě ve 2,7 % možných koncových pozic, ve Slezsku ani jednou.

Diftongizace v nepřímých pádech se i v dopisech českých pisatelů objevovala spíše ojediněle (8 %), v korespondenci ze střední Moravy v 5,3 % případů. V dopisech z východní Moravy a Slezska nebyla nekoncová diftongizace zaznamenána.

Koncovka *-ma* v instrumentálu plurálu. Při posuzování výskytu koncovky *-ma* v Ipl je nutno rozlišovat přinejmenším dva typy: typ *ženama* (koncovka *-ma* namísto spisovné *-mi*) je v korespondenci i v mluveném projevu zastoupen výrazněji, typ *pánama* (koncovka *-ma* namísto spisovné *-ily*) je pro svou výraznější odlišnost zastoupen o něco slaběji. V dopisech z oblasti Čech je typ *ženama* zastoupen v 71 %, typ *pánama* v 33 % potenciálních pozic. Výskyt v dopisech ze střední Moravy je u obou typů vyrovnaný (53 %). Na východní Moravě jsou oba typy oproti očekávání vyššího tíhnutí moravských pisatelů ke spisovným podobám zastoupeny velmi výrazně (typ *ženama* 71 %, *pánama* 53 %). Dopisy ze

Slezska ukazují nižší výskyt koncovky *-ma* u obou typů (typ *ženama* 31 %, *pánama* 9,1 %), neboť zde existují dva tlumivé faktory; koncovky *-ma* ve Slezsku nenacházejí podporu ani ve spisovném jazyce, ani v nářečí.

V následující kapitole se pokusíme o detailnější analýzu rozložení těchto jevů ve zkoumaném souboru a porovnáme výsledky obou přístupů – analýzy celkových podílů a analýzy rozložení jevů.

5. Analýza rozložení vybraných nespisovných jevů v soukromé korespondenci

Prvním krokem analýzy rozložení byla standardizace zastoupení sledovaného jevu v jednotlivých dopisech tak, aby všechny dopisy – potažmo idiolekty pisatelů – získaly v analýze stejný prostor: pro každý dopis byl vypočítán podíl realizovaných výskytů a potenciálních pozic, tj. procentuální vyjádření zastoupení sledovaného jevu. Na základě získaných údajů bylo možné stanovit rozložení jevu v souboru – distribuci četností zastoupení jevu v jednotlivých dopisech.

Zatímco analýza celkových podílů přisuzuje stejnou váhu všem výskytům spisovných i nespisovných variant a jednotlivé dopisy při ní mají různou váhu (závislou na délce dopisu a tím i počtu možností, v nichž se jev mohl realizovat), analýza podílů zkoumaných znaků v jednotlivých dopisech přisuzuje stejnou váhu všem dopisům (a tím i idiolektům), jednotlivé výskyty při ní však mají různou váhu. Díky standardizované podobě lze dopisy porovnat mezi sebou navzájem a vytvořit si představu o rozložení sledovaného jevu v souboru.

V rozložení většiny nespisovných prvků lze vysledovat určité tendence, které lze nejlépe ilustrovat na již zmíněných jevech s vysokou možností výskytu a silným procentuálním zastoupením – na koncovém úženi, koncové diftongizaci a koncovec *-ma* v instrumentálu plurálu.

Rozložení nespisovných variant sledovaných znaků v souboru ukazuje, že přes relativně vysoké celkové zastoupení některých jevů se významná část (často i většina) pisatelů striktně drží spisovného jazyka a volí pouze spisovné varianty (skupina A; nulový výskyt nespisovného jevu). Druhá část pisatelů zvolila alespoň jednu nespisovnou variantu, nikoliv však ve všech případech (skupina B; částečný výskyt nespisovného jevu). Poslední skupina vybírala výhradně nespisovnou alternativu (skupina C; absolutní výskyt nespisovného jevu). Velikost této skupiny je značně diferencována v závislosti na konkrétních jevech. V případě některých nespisovných znaků je téměř mizivá a tvoří přirozené zakončení postupně se snižující křivky rozložení, jindy je naopak bohatě zastoupená, takže křivka rozložení má tvar písmene „U“. Stejně jako v případě celkového procentuálního zastoupení i zde je nutno analyzovat výskyt jednotlivých nespisovných jevů odděleně pro oblasti s nářeční náležitostí sledovaných znaků a pro oblasti bez nářeční podpory.

Úženi *é > í* v koncovkách (v koncové pozici). Podle celkového procentuálního zastoupení jde o jev s vysokým výskytem, který v korespondenci z oblastí, kde je nářečně náležitý, zaujímá přibližně třetinu všech možných pozic. Přesto

38 % pisatelů z oblasti Čech a střední Moravy nepoužilo zúžené *-í* ani jednou, ačkoliv jde o oblasti s nářečně náležitým úžením. Naopak ve 13 % dopisů se na konci slova vyskytovalo výhradně zúžené *-í*. Lze tedy konstatovat, že významná část pisatelů dosud pociťuje úžení přes jeho relativně vysoký výskyt v mluveném projevu jako nevhodné pro projev psaný. Užívání zúžených podob může být zčásti odrazem idiolektu pisatelů, spíše však reflektuje jejich postoj k jazykové normě soukromé korespondence či působení jiných slohotvorných faktorů. V korespondenci ze Slezska a východní Moravy (bez jihozápadního úseku s nářečně náležitým úžením) se zúžené koncové *-í* ani jednou nevyskytlo u 82 % pisatelů, výhradně zúžené podoby se neobjevily v žádném dopise. V 18 % dopisů z těchto oblastí se tedy úžení vyskytlo alespoň jednou, což je vzhledem k celkovému zastoupení (2,6 %) překvapivě vysoký údaj, naznačující, že přibližně pětina východomoravských a slezských pisatelů (především z oblastí blízkých izoglose *é/í*) je schopna za jistých okolností aktivně užít zúžených podob, přestože zde tento jev není nářečně náležitý.

Úžení *é > í* v koncovkách nepřímých pádů se jeví jako přijatelné menšímu počtu pisatelů; v oblasti Čech a střední Moravy nebylo vůbec zaznamenáno v 59 % dopisů. Oproti tomu 17 % pisatelů volilo výhradně zúžené podoby i v těchto koncovkách a v každém čtvrtém dopise úžení postihovalo minimálně 50 % všech potenciálních pozic. Stejně jako v případě koncového úžení se tedy potvrzuje diferencovaný přístup pisatelů k užívání nespisovných variant v soukromé korespondenci, přičemž zúžené podoby v koncovkách nepřímých pádů jsou méně přijatelné pro větší část pisatelů než v případě zúžených koncovek na absolutním konci slova.

Diftongizace *ý > ej* v koncovkách (v koncové pozici). Relativně vysoké zastoupení koncové diftongizace v celkovém vzorku dopisů pocházejících z Čech překvapivě kontrastuje s poměrně velkou skupinou dopisů (63 %), v nichž se diftongické *-ej* nevyskytlo ani jednou, přestože zde pro ně existovaly potenciální pozice. Výhradně diftongické podoby byly zaznamenány pouze v 5 % dopisů, naproti tomu u čtvrtiny pisatelů se diftongické *-ej* objevilo alespoň ve 42 % potenciálních pozic. Při srovnání s koncovým úžením se tedy diftongizace jeví jako nevhodná dvojnásobnému počtu pisatelů, a to i přes podobné celkové zastoupení obou jevů ve sledovaném souboru. Na střední Moravě se koncová diftongizace ukazuje jako přijatelnější pro větší část pisatelů, ačkoliv jde o jev zdomácnělý teprve v nedávné době; výhradně diftongické podoby byly zaznamenány ve 25 % dopisů, naopak vůbec se neobjevily ve 44 % dopisů. V dopisech z oblastí bez nářečně podložené diftongizace (východní Morava bez jihozápadního úseku a Slezsko) byl nulový výskyt diftongického *ej* v koncové pozici zaznamenán v 94 % dopisů, tj. 6 % pisatelů z těchto oblastí je použilo alespoň jednou.

Diftongizace *ý > ej* v koncovkách nepřímých pádů je méně přijatelná pro znaitelně větší skupinu pisatelů (viz tabulka).

Koncovka *-ma* v instrumentálu plurálu je příkladem jevu, který se při vysokém celkovém zastoupení vyskytuje v poměrně velké skupině dopisů z oblastí, v nichž je nářečně náležitý, a zároveň potvrzuje i při bližší analýze relativně nízkou akceptaci tohoto jevu v oblasti Slezska, kde nářečně podložen není. Mimo

území Slezska byly výhradně podoby s koncovkou *-ma* u typu *ženama* zaznamenány v 57 % dopisů, naopak vůbec se nevyskytovaly v 35 % dopisů. Koncovka *-ma* u typu *pánama* se většinou pisatelů jeví jako méně přijatelná; ve 48 % dopisů se vůbec nevyskytla (přes přítomnost potenciálních pozic), naopak ve 40 % dopisů se vyskytovala výhradně nespisovná podoba. Pisatelé ze Slezska volí koncovku *-ma* v mnohem menší míře. U typu *ženama* se vůbec neobjevila v 75 % dopisů, u typu *pánama* dokonce v 85 % dopisů. Užívání koncovky *-ma* v soukromé korespondenci ukazuje tendenci ke křivce tvaru písmene „U“ – v relativně velké části dopisů se nevyskytuje vůbec, naopak ve velké skupině dopisů se vyskytuje výhradně. Tato tendence však do značné míry odráží skutečnost, že ve většině dopisů se možnost realizace koncovky *-ma* vyskytla pouze jednou, proto nelze grafické znázornění této tendence považovat za příliš spolehlivé.

Dodejme pro úplnost, že podobné tendence, tj. vysoký výskyt soukromých dopisů přísně vycházejících ze spisovného jazyka a existenci nezanedbatelné skupiny dopisů s výhradně nespisovnými podobami, potvrzují i další sledované jevy (sponové *seš/jseš*, příčestí typu *ved*, tvar *bysme*).

Tabulka zastoupení a rozložení vybraných nespisovných jevů v soukromé korespondenci:

	nářečí	zastoupení jevu v celém souboru		rozložení jevu podle zastoupení v jednotlivých dopisech				
		%	Σ	A	B	C	analyzováno	mimo analýzu
-í	čes.n., střm.n.	31,15	1865	38,1	48,9	13,0	231	5
	vm.n., slez.n.	2,61	805	82,4	17,6	0,0	85	2
-íC	čes.n., střm.n.	20,06	633	59,1	23,8	17,1	181	55
	vm.n., slez.n.	0,85	234	96,9	3,1	0,0	65	22
-ej	čes.n.	26,17	470	62,5	32,3	5,2	96	13
	střm.n.	30,97	565	44,2	31,0	24,8	113	14
	vm.n., slez.n.	1,25	479	93,6	5,1	1,3	78	9
-ejC	čes.n.	7,95	176	90,2	6,5	3,3	61	48
	střm.n.	5,29	227	89,4	4,5	6,1	66	61
	vm.n., slez.n.	0,00	145	100,0	0,0	0,0	56	31
typ <i>ženama</i>	čes.n., střm.n., vm.n.	61,71	222	34,7	8,2	57,1	98	185
	slez.n.	31,43	35	75,0	16,7	8,3	12	28
typ <i>pánama</i>	čes.n., střm.n., vm.n.	46,38	138	48,1	11,5	40,4	104	179
	slez.n.	9,09	22	84,6	15,4	0,0	13	27

Vysvětlivky:

Symbol Σ označuje celkový počet možných výskytů ve vzorku.

Symbol % uvádí procento realizovaných výskytů.

A: relativní podíl skupiny s nulovým výskytem jevu ve vzorku.

B: relativní podíl skupiny s částečným výskytem jevu ve vzorku.

C: relativní podíl skupiny s absolutním výskytem jevu ve vzorku.

Analýzováno: počet dopisů, v nichž se jev mohl realizovat. **Při analýze rozložení sledovaných jevů byly brány v potaz pouze tyto dopisy.**

Mimo analýzu: počet dopisů, v nichž se jev nemohl realizovat.

6. Shrnutí

Analýza rozložení nespisovných jevů v soukromé korespondenci umožňuje zpřesnit (popřípadě zrelativizovat) údaje získané analýzou celkových podílů. V případech některých sledovaných jevů analýza rozložení obohatila výsledky celkové analýzy o nové informace, které nejsou nijak v rozporu s původními zjištěními, jindy však detailnější pohled přinesl poznatky do značné míry kontrastující s výsledky získanými celkovou analýzou.

Zajímavé poznatky přinesla kombinace obou metod v případě výskytu koncového diftongu *ej* (< *ý*) v korespondenci z oblasti Čech. V celém souboru se tento jev vyskytl v 26 % případů, což jej řadí k jevům s poměrně vysokým výskytem; analýza jednotlivých dopisů však ukázala, že v 63 % dopisů se jev neobjevil vůbec. Podobně úžení v nepřímých pádech se v dopisech z oblastí, kde je nářečně podloženo, vyskytlo ve 20 % potenciálních pozic, což kontrastuje se zjištěním, že v 59 % dopisů se neobjevilo ani jednou.

Určité korekce výsledků získaných metodou celkových podílů přinesla analýza rozložení i v případě výskytu nářečně nenáležitých jevů na východní Moravě a ve Slezsku. Koncové zúžené *-í* bylo v těchto oblastech zaznamenáno pouze v 2,6 % možných pozic, avšak v 18 % dopisů se vyskytlo alespoň jednou. Protičůdné zjištění kombinace obou metod přinesla i v případě koncovky *-ma* v Ipl u typu *ženama* v dopisech ze Slezska: zatímco při analýze celkových podílů byla tato koncovka zaznamenána v 31 % potenciálních výskytů, analýza rozložení ukázala nulový výskyt koncovky *-ma* u typu *ženama* v 75 % dopisů.

Výsledky získané na základě zvolené metodologie ukazují, že její aplikace v dalších oblastech výzkumu užívání jazyka by mohla přinést zpřesnění dosa-
vadních poznatků a objektivnější náhled na živý jazykový úzus, oproštěný od
zkreslujících informací a empiricky nepodložených soudů.

Článek vznikl s podporou grantu GAČR č. 405/03/0248.

LITERATURA

- BALHAR, Jan – JANČÁK, Pavel a kol. (1992): *Český jazykový atlas, 1*. Praha, Academia, s. 13–61.
- BĚLIČ, Jaromír (1972): *Nástin české dialektologie*. Praha, SPN.
- BERMEL, Neil (2001): Střídání kódů či míšení jazykových prostředků? K popisu dialogu v české beletrii. *Naše řeč*, 84, s. 16–30.
- HLADKÁ, Zdeňka (2001): Spisovnost a nespisovnost v jazyce soukromé korespondence (se zřetelem k teritoriální příslušnosti pisatelů). *Naše řeč*, 84, s. 225–234.
- HLADKÁ, Zdeňka – ŠINDLEROVÁ, Hana (2002): Jakou češtinou si dopisujeme na Moravě. *Sborník z mezinárodní konference Jazyk a literatura na Moravě. Olomouc 31.10. – 1.11.2002*. (v tisku)
- KRAVČIŠINOVÁ, Květa – BEDNÁŘOVÁ, Božena (1968): Z výzkumu běžně mluvené češtiny. *Slavica Pragensia*, X, s. 305–320.
- KRČMOVÁ, Marie (1977): Jazyk mládeže na Moravě. *Naše řeč*, 60, s. 113–118.
- KRČMOVÁ, Marie (1997): Současná běžná mluva v českých zemích. In: Daneš, František a kol.: *Český jazyk na přelomu tisíciletí*. Praha, Academia, s. 160–172.
- ŠONKOVÁ, Jitka (2000): Mluvená čeština a korpusová lingvistika. *Slovo a slovesnost*, 61, s. 190–202.

SUMMARY

The language of personal correspondence provides us with a rich material basis for the analysis of contemporary language. Despite its written form, the style and the language of personal letters resembles to ordinary speech. Some features of non-standard language, common language and interdialects are widely spread in personal correspondence, especially those with a strong position in spoken language. However, even these features are not present in all letters. The majority of letters try to keep close to standard language containing just a little of examined non-standard features. On the other hand, some of the letters come out from ordinary speech more than from standard language. The individual approaches of the authors depend on many objective and subjective constituents, and the results are varied. One of the most important factors is the author's attitude to the norm of the language of personal letters.

Hana Šindlerová
Ústav českého jazyka
Filozofická fakulta MU
Arna Nováka 1, Brno
12795@mail.muni.cz